

Venetië beproefd. De Oorlog van de Liga van Kamerijk en het voortbestaan van de Venetiaanse staat

Justine Smithuis

Venice followed a unique historical trajectory

*Charles Tilly*¹

Een stad wordt aangevallen door een grote alliantie van Europese vorsten en komt er even sterk als daarvoor uit tevoorschijn. Dit is globaal wat er gebeurde toen de Venetiaanse stadstaat in de roerige periode van de Italiaanse oorlogen (1494-1529) te maken kreeg met de Liga van Kamerijk. Deze Liga werd in 1508 gesloten door vorsten als paus Julius II, de koning van Frankrijk en de Duitse keizer. Het is een mooi voorbeeld van hoe een kleine, schatrijke staat zich militair kon bewijzen voordat de schaalvergroting in oorlogvoering zijn tol ging eisen. Minder voor de hand liggend is het feit, dat Venetië ook na die schaalvergroting zijn onafhankelijkheid, republikeinse instellingen en gebieden op het vasteland wist te behouden. Hiermee nam de stadstaat een bijzondere positie in tussen de Italiaanse stadstaten.

Toegegeven, Venetië maakte een 'verval' door, wist zijn status in het Middellandse-Zeegebied en in Europa niet te handhaven. Zowel economisch als politiek werd de stad vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw, in ieder geval in de zeventiende eeuw, een tweederangsmogendheid.² Dit had verschillende oorzaken, met name de verschuiving van het economische centrum naar het Noordzeegebied en de opkomst van het Osmaanse Rijk. Waar het hier echter in de eerste plaats om gaat, is een verklaring voor het voortbestaan van de Venetiaanse staat.

'Omdat alle dingen ondergeschikt zijn aan de maan, zijn ze ook onderhevig aan instabiliteit, waarvan de maan, die nu eens vol, dan weer afnemend is, de oorzaak is. Het lijkt een heroïsche prestatie en meer dan menselijk, ja zelfs bovennatuurlijk en goddelijk, om zoveel eeuwen, zonder verandering, in dezelfde staat, te blijven bestaan.'³ Een verklaring door middel van een mirakel of toeval is wel aardig, maar helpt weinig verder. Hoewel Venetië vanwege zijn 'abnormaal' lange zelfstandigheid niet eenvoudig in een staatsvormingstheorie in te passen is - welke staat is dat overigens wel? - bieden bestaande modellen wel een kader waarbinnen de geschiedenis beschre-

ven en geanalyseerd kan worden. Twee dingen stel ik mij ten doel. Ik wil in de eerste plaats aantonen dat de Venetiaanse staat aan bepaalde voorwaarden voldeed om in het Europa van na 1500 zijn plaats te behouden, en de mogelijkheid benutte om zich aan te passen aan veranderende omstandigheden. Ten tweede wil ik, omdat beperking in de context van dit artikel geboden is, met name de rol van de Oorlog van de Liga van Kamerijk in het voortbestaan van de Venetiaanse staat nagaan. Deze crisisperiode lijkt de aanzet te hebben gegeven tot aanpassingen en veranderingen, die van cruciaal belang werden.

Het theoretische kader wordt gevormd door de modellen van Hendrik Spruyt en, in mindere mate, Charles Tilly. Spruyts analyse van institutionele selectie en aanpassing en 'punctuated equilibrium', een begrip, ontleend aan de bioloog Stephen J. Gould, werkt verhelderend. Zijn beschrijving van Venetië moet echter naar mijn mening op enkele punten worden bijgesteld. Tilly analyseerde vooral de relatie tussen oorlog en staatsvorming. Hij behandelt Venetië als een extreem voorbeeld van een kapitaal-intensieve staatsstructuur. Beide visies bieden houvast als verklaringsmodellen voor opkomst en verval van staatkundige eenheden, en sluiten bovendien relatief goed op elkaar aan.⁴

De Oorlog van de Liga van Kamerijk (1509-1516)

Venetië werd niet toevallig door een coalitie van Europese vorsten aangevallen op het hoogtepunt van zijn macht. In Italië en daarbuiten was de territoriale expansie en de enorme welvaart van de stad niet onopgemerkt gebleven. Venetië was het voorwerp van bewondering, afgunst en irritatie. Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw werd de stad er in Italiaanse diplomatieke kringen regelmatig van beschuldigd de *imperio d'Italia*, de hegemonie over Italië, op het oog te hebben. Deze anti-Venetiaanse propaganda leverde een belangrijke bijdrage aan het ontstaan van de Liga van Kamerijk.⁵

Sinds de Franse inval in Lombardije in 1494 was Venetië rustig zijn gang gegaan.⁶ De stad had zich verbonden met voor haar voordelige partijen en waar mogelijk de kans gegrepen om territoriale winst uit de chaotische toestand te slaan.⁷ Toen het Venetiaanse leger na 1503 delen van de Romagna ging bezetten en daarmee de pauselijke staat direct bedreigde, nam paus Julius II maatregelen. Onder zijn leiding werd in 1508 de Liga opgericht, met het formele doel een kruistocht tegen de Turken te bevorderen door eerst Venetië van zijn gebieden te beroven. De bondgenoten gingen zover dat ze het land van te voren al onder elkaar verdeelden. De paus zou heel de Romagna krij-

gen, keizer Maximiliaan de Friuli en de Veneto, de Franse koning Lodewijk XII delen van Lombardije. Tot de Liga behoorden ook de koning van Hongarije, de hertog van Savoye, de koning van Spanje en de heersers van Mantua en Ferrara.

Wat moest Venetië tegen zo'n overmacht beginnen? Op twee manieren pakte de staat de dreiging aan. Een grote legermacht werd gemobiliseerd, de beste veldheren (*condottieri*) werden aangetrokken. Financieel bleek Venetië tot een militaire kracht in staat, die tegen elke tegenstander was opgewassen. Daarnaast probeerde de stad de Liga te breken door bilateraal stukjes land aan te bieden. De strijd begon echter met een grote nederlaag. In 1509 werd gevochten bij Agnadello, met rampzalige gevolgen voor de rest van de *Terraferma* (het Venetiaanse achterland in Noord-Italië). Stuk voor stuk gaven de regeringen van de aan Venetië onderworpen steden zich over aan de Franse koning of de Duitse keizer, over het algemeen zonder zich te verweren.

Ondertussen versterkte Julius II zijn aanval op Venetië door een interdict af te kondigen. Ook andere dan politieke redenen lagen aan deze stap ten grondslag. Al eeuwen lang was het optreden van de stad alsof er geen hogere kerkelijke autoriteit bestond⁸ Rome een doorn in het oog. De regering reageerde op het interdict eenvoudig met een verbod op publicatie van de bul. Het paste, zoals men zei, een kerkvorst niet een spirituele sanctie voor wereldlijke doeleinden te gebruiken.⁹

In Venetië brak er een tijd van spanning aan, die de gevoelens van 'patriottisme', van liefde voor de moederstad, ten top deed stijgen. In de zomer van 1509 begon het tij voor Venetië al te keren. In verschillende steden van de *Terraferma* kwam het gewone volk in opstand tegen de nieuwe bezetters. Van de Franse en Duitse troepen hoefde men natuurlijk geen voorbeeldig gedrag te verwachten. Een groot aantal Venetiaanse vrijwilligers versterkte een leger onder leiding van de Venetiaan Andrea Gritti, die beter dan de *condottieri* in staat bleek tot bevelvoering. De herovering van Padua was de eerste overwinning van Venetië op de Liga. Gedurende de jaren 1509-1516 volgde de geleidelijke herwinning van de rest van de *Terraferma*, terwijl de Liga afbrokkelde. Al in 1510 sloot Venetië een verdrag met de paus en werd ze opgenomen in de nieuwe 'Heilige Alliantie', door Julius op poten gezet tegen de Fransen, die nu blijkbaar gevaarlijker geacht werden dan de Venetianen.¹⁰

Een tijdelijke terugval begon in 1513. Nadat Venetië zich met de Franse partij verbonden had, leden de Fransen een nederlaag, waardoor weer de hele *Terraferma* in gevaar kwam. Tot 1515 moest Venetië zich alleen verweren tegen constante aanvallen. Meer hulp kwam er toen Frans I koning

Justine Smithuis

van Frankrijk werd. In 1517 werd het Verdrag van Noyen tussen de strijdende partijen gesloten. Venetië had na acht jaar oorlog niets verloren, maar ook niets gewonnen. Echte vrede, de Vrede van Bologna, liet op zich wachten tot 1529. Daarna handhaafde Venetië een strikte neutraliteitspolitiek. Mocht Venetië ooit enige ambities voor de *imperio d'Italia* gehad hebben, dan was de kans daarop voorbij.¹¹

Crisis, herstel en verandering

Wat betekende deze oorlog voor Venetië? Het gevaar dat voor de Venetianen opdoemde in 1509 en opnieuw in 1513, deed denken aan de Oorlog van Chioggia (1378-1381), toen de Genuezen voor de poort stonden en er zelfs voor de onafhankelijkheid van de stad gevreesd moest worden. De uiteindelijke overwinning op Genua betekende echter bij nader inzien de definitieve vestiging van de Venetiaanse hegemonie in de Middellandse-Zeehandel. Ook de Oorlog van Kamerijk wordt in de literatuur een keerpunt genoemd.¹² Een keerpunt wat betreft de positie van Venetië binnen Italië en Europa, zijn militaire doelen, economische belangen, zelfs zijn zelfbewustzijn als republiek. Wat vooral opvalt na 1529, is de toenemende gerichtheid van de stadstaat op de *Terraferma* in plaats van het Middellandse-Zeegebied. Venetië leek daarmee te evolueren in de richting van een soevereine, territoriale staat (in Spruyts termen) of een staat waarin naast handelsbelangen steeds meer agrarische en industriële interesses op de voorgrond traden. Ik wil aantonen dat de Oorlog van de Liga van Kamerijk in deze ontwikkeling de functie van katalysator vervulde, dat wil zeggen een aanzet was tot aanpassing en verandering.

Militaire strategie

Het moet voorop gesteld worden, dat Venetië wat betreft militaire organisatie en financiële middelen in deze oorlog niet onderdeel voor een land als Frankrijk. Pas later in de zestiende eeuw ging de schaalvergroting in oorlogvoering ter land en ter zee de stadstaat parten spelen.¹³ Daarvan was rond 1500 nog geen sprake. Het in Europa overheersende systeem van contracten met militaire entrepreneurs, aangevuld met eigen troepen, was ideaal voor rijke, maar relatief kleine staten als Venetië. Geld was immers de belangrijkste voorwaarde tot succes, niet het aantal te recruterende onderdanen.¹⁴ De gebeurte-

nissen aan het begin van de zestiende eeuw brachten de Venetiaanse staat dan ook niet tot wijzigingen in de militaire organisatie. Door de oorlogen in Italië werd Venetië echter wel gedwongen militaire doelen en strategieën te heroverwegen. De beginjaren van de zestiende eeuw waren in dit opzicht ontuchtend voor Venetië. M.E. Mallett noemde het jaar 1509 daarom een keerpunt in 'military thinking'.¹⁵

Venetië had vanaf het einde van de vijftiende eeuw een nadeel bij de bescherming van zijn rijk: het was noodzakelijk zowel een zeevloot als een landleger te onderhouden (en aan te passen aan de concurrenten). In het westen moest de *Terraferma* beschermd worden tegen Italiaanse en Europese machten; in het oosten kwam het Osmaanse Rijk steeds dichterbij de Venetiaanse invloedssfeer. De oorsprong van deze situatie lag in de vijftiende eeuw. Met de relatief snelle verovering van de *Terraferma* in het begin van de vijftiende eeuw en de oorlogen die Venetië daarna in Noord-Italië voerde, raakte Venetië geleidelijk aan meer verstrengeld in de Italiaanse politiek. Ondertussen, vooral na 1453, brachten regelmatig terugkerende conflicten met het Osmaanse Rijk een constante belasting van de financiën met zich mee.

Venetië was voorlopig welvarend en economisch bloeiend genoeg om militaire ondernemingen op twee fronten te financieren. Een oorlogsvloot was trouwens voor het ontstaan van gespecialiseerde oorlogsschepen nog niet zo'n zwaarwegende investering voor een zeevarend rijk als Venetië. Het imperium 'da Mar' kreeg vanwege zijn commerciële betekenis de meeste aandacht. Maar de expansie op de *Terraferma* had verderstrekkende gevolgen dan misschien van te voren voorzien was. Handhaving van een achterland vroeg om betrokkenheid op politiek en militair gebied. Daarnaast raakten heel wat adellijke Venetianen aan het lot van de *Terraferma* verbonden door aankoop van land. Binnen de Venetiaanse politieke elite traden langzamerhand twee partijen op de voorgrond. De conservatieven gaven de handel op de Levant de voorrang en wensten zo weinig mogelijk militaire avonturen in Italië. Daartegenover stond een groep, die de kansen op territoriale winst, als die zich voordeden, niet wilde laten liggen.¹⁶

De Oorlog van de Liga van Kamerijk veroorzaakte op twee manieren een schokeffect. Allereerst liet de dreiging van de Liga de noodzaak zien van zorgvuldige verdediging en afbakening van het *Hinterland* en dus van een bewuste keuze voor de *Terraferma* als onmisbaar onderdeel van de Venetiaanse staat. Daarnaast werd Venetië voor het eerst geconfronteerd met een grote anti-Venetiaanse alliantie, terwijl de Osmanen aan de andere kant voor vergelijkbare dreiging zorgden (zoals in de oorlog van 1499-1503¹⁷). Deze

twee constateringën brachten de regering tot een politiek van zorgvuldig gehandhaafde neutraliteit tussen West en Oost en van grootschalige vestingbouw op de *Terraferma*. Militaire investering in de *Terraferma* diende een dubbel doel: de *Terraferma* werd effectief beschermd tegenover de andere machten, en via bescherming van het vasteland konden inkomsten, die voor de financiering van de zeemacht nodig zouden zijn, veilig gesteld worden. Met andere woorden: de Oorlog van Kamerijk stimuleerde een terughoudende en verdedigende opstelling, met een stevige militaire basis in de *Terraferma*.¹⁸

Extern-politieke gevolgen

De teruggetrokken houding in de internationale politiek werd verstevigd door de permanente ambassades die Venetië al sinds de vijftiende eeuw overal in Europa had.¹⁹ Zijn dominante positie op zee en in Italië moest het echter in de loop van de zestiende eeuw prijsgeven. Deze ontwikkeling hing nauw samen met economische ontwikkelingen die ongeveer gelijktijdig plaatsvonden. Venetië werd een tweederangsmogendheid, weliswaar zeer welvarend, maar noodgedwongen minder ambitieus.²⁰ De Oorlog van Kamerijk zelf leek nauwelijks directe gevolgen voor de internationale positie van de stadstaat te hebben. Hij bracht zoals gezien wel de schok teweeg die Venetië aanzette tot de neutraliteitspolitiek na 1529. Een indirect gevolg van de oorlog was bovendien de definitieve afbakening van de *Terraferma*. Voor de Venetiaanse internationale positie was deze verandering van strategie van groot belang.

Belangrijke elementen in de overlevingskansen van een staat zijn volgens Spruyt soevereiniteit, territoriale afbakening en 'interne hiërarchie'. Deze bepalen voor een groot deel de competitiviteit van een staatsvorm in het Europese statensysteem van na 1500 (dat wil zeggen een statensysteem dat door soevereine, territoriale staten beheerst wordt). Oorlog heeft in zijn visie niet alleen een rol als direct selectiemechanisme, maar ook als katalysator van institutionele verandering die leidt tot meer competitiviteit. In Tilly's visie is overleving bijna uitsluitend afhankelijk van oorlog, met name van het financiële vermogen van een staat om oorlog te voeren. Bij Tilly is de institutionele vorm dus in principe minder belangrijk dan bij Spruyt, hoewel de efficiëntie in het vergaren van middelen mede bepaald wordt door de staatsstructuur.

Hoe was het gesteld met de mate van soevereiniteit en territoriale afbakening in de Venetiaanse staat in de zestiende eeuw? Over territoriale afbakening is hierboven al iets gezegd. In de vijftiende eeuw was Venetië nog een

‘koloniaal’ rijk dat speelde met invloedssferen en commercieel voordelige bezittingen in het Middellandse-Zeegebied. De verovering van de *Terraferma* was in zekere zin een nieuwe bezigheid, die door de handelselite (die ook de politieke elite was) gelegitimeerd werd met zijn handelsfunctie: de *Terraferma* bood de staat inkomsten en bescherming van handelswegen naar Noord- en Midden-Europa. Met een vaste territoriale basis in Italië verkeerden de Venetianen echter ook in een gunstiger diplomatieke positie. Venetië kon, meer dan als koloniaal rijk, aanvaard worden als volwaardige bondgenoot en tegenstander in het Europese statensysteem. Een deel van de Friuli lag als onderhandelingsobject beter in de markt dan een stukje kustgebied in Griekenland, om maar een voorbeeld te noemen. De transformatie van Venetië naar een territoriale macht, die onder stimulans van de Italiaanse oorlogen voltooid werd, verhoogde dus Venetiës overlevingskansen in het diplomatieke krachtenspel.²¹

Het was van even groot belang, dat een staat vanuit een soevereine positie kon onderhandelen met andere soevereine eenheden.²² In dit opzicht verkeerde Venetië in een bijzonder gunstige Ausgangssituatie. Sinds de negende eeuw erkende de staat paus noch keizer als hogere instantie, en daarmee verschilde hij van andere Italiaanse *communes*.²³ Formeel was de Venetiaanse doge ondergeschikt aan de Byzantijnse keizer, maar in de praktijk betekende dit zeer weinig. In 1204 werden de rollen zelfs omgekeerd! De verhouding met de paus werd bemoeilijkt door de aanwezigheid van kerkelijke instituties op Venetiaans grondgebied. De stad beschikte echter traditioneel over verstrekkende macht in religieuze zaken. Met tegenzin werd die macht door het pausdom aanvaard. Het interdict van 1509 is in de context van de politieke en religieuze spanningen goed te begrijpen. Om Julius II voor zich te winnen, zag Venetië zich gedwongen in 1510 concessies op religieus gebied te doen. Concessies die later zo veel mogelijk ontweken, maar nooit teruggedraaid werden.²⁴

Bij een nadere beschouwing van Spruyts opvatting van een soevereine, territoriale staat blijkt dus, dat Venetië die status in de zestiende eeuw wat betreft soevereiniteit en territorialiteit had, respectievelijk verwierf.

Institutionele vorm

In een door soevereine, territoriale staten beheerst statensysteem is er in Spruyts visie een derde voorwaarde voor overleving: ‘interne hiërarchie’. Dit

begrip heeft betrekking op een machtsstructuur, waarbij een instituut of een persoon zowel naar binnen als naar buiten toe een aanvaarde rol heeft als beleidsmaker en bemiddelen kan tussen sociale groepen. Volgens Spruyt ontbrak het de Italiaanse stadstaten juist hieraan, waardoor hun institutionele oplossing gedoemd was te verdwijnen. Hoe sterk zijn argumenten ook zijn voor een generaliserende visie op Noord-Centraal-Italië, voor de Venetiaanse geschiedenis zijn ze maar ten dele geldig.²⁵

Twee essentiële elementen ontbraken volgens Spruyt in de Italiaanse stadstaten en waren wel aanwezig in soevereine, territoriale staten. In de eerste plaats waren de regimes in Italiaanse stadstaten voortdurend het voorwerp van machtsstrijd tussen sociale groepen en/of adellijke facties. Spruyt spreekt zelfs van 'endemisch factionalisme'.²⁶ De regeringen van stadstaten vertegenwoordigden maar één partij in de stad en waren dus niet stabiel. Dit was echter niet het geval in Venetië. De Venetiaanse regering, de *Signoria*, was een gesloten, aristocratische oligarchie, waarin het *hele* patriciaat vertegenwoordigd was. Via een ingewikkeld rotatiesysteem met lotingen en verkiezingen waren alle patriciërs vroeger of later verzekerd van een plaats in de besluitvorming.²⁷ Factionalisme kwam daarom niet of nauwelijks voor. Partijvorming overigens wel, in tijden van crisis of belangrijke politieke beslissingen. Zulke 'politieke partijen' ontstonden ook tijdens het vijftiende-eeuwse debat over de gewenstheid van expansie op de *Terraferma*. Deze strijd werd grotendeels beslist in de crisis van de Italiaanse oorlogen in het voordeel van de 'partij' voor de *Terraferma*.²⁸

Loyaliteit aan de commune en zijn regering was onder de adel een vanzelfsprekende zaak, en dit lijkt ook het geval te zijn geweest bij groepen die uit de regering geweerd werden. Een bevoorrechte groep onder het patriciaat vormden de *cittadini originari* (ingeboren bewoners); zij vulden de lagere echelons in het ambtenarenapparaat. Gilden en lagere klassen waren geheel van politieke macht uitgesloten. Maar ook zij gaven blijk van loyaliteit. Het is tekenend, dat opstanden in de hele geschiedenis van Venetië nauwelijks voorkomen. Een gevolg van de Oorlog van Kamerijk was zelfs een verdere verstrenging van de oligarchie. De Raad van Tien nam, vooral in kwesties van buitenlandse betrekkingen en financiën, steeds vaker de gelegenheid de Senaat te passeren. De crisissituatie van de Oorlog van Kamerijk had hiertoe aanleiding gegeven.²⁹

Een deel van de Venetiaanse 'mythe' was de stabiliteit van de constitutie. De Venetiaanse regeringsvorm hoefde inderdaad niet onder te doen voor een monarchale als die van Frankrijk of Engeland. Op dit punt is Spruyts ana-

lyse dus niet van toepassing. Men zou echter kunnen argumenteren, dat de Venetiaanse staat zwakker was als het op zijn bureaucratie aankwam. Venetië bleef, ook als territoriale staat, de voorkeur geven aan een sterke mate van lokale autonomie en een minimum aan bureaucratie. In een staat die voor een groot deel steunde op indirecte belastingen en leningen was er geen uitgebreid ambtenarenapparaat nodig. Deze situatie belemmerde Venetië niet inzake efficiëntie en het vermogen middelen te mobiliseren zolang de stad genoeg kapitaal en handel bleef aantrekken. Met de relatieve economische achteruitgang van de stad in de zestiende en opnieuw in de zeventiende eeuw bleek dan ook hoe cruciaal de *Terraferma* was geworden voor de Venetiaanse schatkist.³⁰

Via het belang van de *Terraferma* als inkomstenbron voor de Venetiaanse regering kom ik bij het tweede element in Spruys theorie, namelijk de mate van 'interne hiërarchie' in Venetië als regionale staat. Spruyt verwijt de Italiaanse regionale staten gebrek aan integratie of 'gefragmenteerde soevereiniteit'. De stadsregering sloot zich af voor elke politieke invloed van de onderworpen gebieden; deze bestreden voortdurend de overheersing van de dominante stad.³¹ De Venetiaanse staat was inderdaad een 'mozaïek' van communes en hun *contadi* (de rurale achterlanden).³² De toenemende belangstelling voor de *Terraferma* bracht hierin weinig verandering. Aan de andere kant is het de vraag in hoeverre deze fragmentatie verschilde van de toestand in 'echte' territoriale staten.³³ Bovendien kwamen de onderworpen steden na de Oorlog van Kamerijk niet meer in opstand tegen het Venetiaanse gezag.

Venetië voerde met betrekking tot de *Terraferma* - evenals tot het imperium 'da Mar' - een beleid dat uitsluitend gericht was op zijn eigen militaire en financiële belangen. Direct bestuur van de communes met hun *contadi* interesseerde de regering niet, evenmin als een gecentraliseerde wetgeving of rechtspraak. De *Signoria* koos ervoor, de plaatselijke aristocratieën te ondersteunen en te handhaven in hun privileges met betrekking tot het lokale bestuur. De belangrijkste Venetiaanse functionarissen waren de *rector* of de *podesta et capitaneus*, die korte ambtstermijnen hadden en dus weinig kans kregen tot integratie met de lokale bevolking. In de loop van de zestiende eeuw ging de stad zich ook met economische zaken van de *Terraferma* bemoeien. Daartoe werd een aantal magistraten aangesteld, die bijvoorbeeld de exploitatie van bossen of de controle van gemene gronden op zich namen.³⁴

Op het gebied van intern-politieke ontwikkelingen was de rol van de Oorlog van Kamerijk dus eerder beperkt. De Venetianen bleven in de zestiende eeuw en daarna op hun oude republikeinse tradities vertrouwen, in die opvatting zelfs gesterkt door het succes tijdens de Italiaanse oorlogen. De

Justine Smithuis

oligarchie werd strenger, de bureaucratie bleef zo beperkt mogelijk. Men richtte zich wel met meer eensgezindheid op de *Terraferma*. Naast militaire en fiscale interesses gingen ook economische belangen een rol spelen in het beleid van de dominante stad. Maar aanleiding tot verdere politieke integratie gaf dit niet.

Economische betekenis

Op een andere, voor Venetië vertrouwder manier kwam integratie beter van de grond: via de economie. Niet alleen de regering stelde economisch belang in de *Terraferma*. De economische heroriëntatie was een algemeen verschijnsel in de Venetiaanse samenleving van de zestiende eeuw. Men keerde zich in toenemende mate af van de zeehandel en begon te investeren in nijverheidsondernemingen en landbezit.³⁵ Venetië werd geleidelijk een regionale haven in plaats van het internationale doorvoercentrum dat het vroeger was. Deze ontwikkelingen waren voornamelijk het gevolg van structurele wijzigingen in de Europese economie en van militaire problemen in de Levant. Venetië kwam in verhouding tot de Noord-Europese economieën op het tweede plan te staan. Maar via de verschuiving van de aandacht naar landgerichte ondernemingen behield Venetië absoluut gezien tot in de achttiende eeuw een grote welvaart. In deze cruciale aanpassing leverde de Oorlog van de Liga van Kamerijk een niet geringe bijdrage.³⁶

Allereerst moet vastgesteld worden, dat de oorlog geen financiële ramp voor Venetië betekende. De militaire uitgaven konden voor het grootste deel gefinancierd worden door middel van indirecte belastingen, (gedwongen) leningen en inkomsten uit de *Terraferma* en de koloniale bezittingen.³⁷ Na de financiële crisis, die het onmiddellijke effect van de Liga van Kamerijk was, werkte de regering bovendien een systeem van obligatiefondsen uit, dat de welvaart van de Venetiaanse patriciërs op den duur bevorderde.³⁸ Frederic Lane betoogt zelfs dat de Italiaanse oorlogen de staat uiteindelijk eerder rijker dan armer maakten:

‘Clearly the wars of the opening decades of the sixteenth century had not been ruinous. Far from it! They were financed in a way which in a relative sense contributed to Venetian affluence and to the possibilities of placing the costs of Venice’s sumptuous government elsewhere than on its ruling class.’³⁹

Rijke Venetianen (de handelselite) werden namelijk relatief bevoordeeld door dit systeem. Obligatiehouders betaalden rond het midden van de zestiende eeuw minder directe belastingen aan de Venetiaanse staat dan ze terugkregen door interest of aflossing van de staatsschuld.

De *Terraferma* leverde op verschillende manieren een onmisbare bijdrage aan de welvaart van Venetië. Allereerst op een zeer directe manier, door de belastingen die de bevolking - met name de rurale bevolking - betaalde. Daarnaast bood het vasteland investeringsmogelijkheden voor de adel (in de vorm van landbezit) en industriële ondernemers. In het algemeen vervulde het achterland een belangrijke commerciële en industriële functie voor de Venetiaanse markt. Dit alles leidde vanaf de zestiende eeuw tot een groeiende wederzijdse afhankelijkheid en economische integratie. Voor Venetië stond weliswaar altijd zijn eigen belang voorop; economische integratie werd niet gepland of nauwelijks gestimuleerd via centrale wetgeving.⁴⁰

Men zou kunnen denken, dat de investering in landbezit door de adel en de economische uitbuiting van de *Terraferma* op den duur alleen maar nadelig waren voor de Venetiaanse economie. Dit is misschien ten dele waar, maar een aantal zaken mag niet vergeten worden. In de eerste plaats namen de winsten uit de zeehandel sowieso voortdurend af. In de tweede plaats bleef de Venetiaanse adel, ondanks de luxeconsumptie in de *Terraferma*, actief als economische elite. Ten slotte verhinderde de Venetiaanse overheersing niet, dat de *Terraferma* een economische en demografische groei doormaakte die aan het einde van de zeventiende eeuw zelfs die van de moederstad leek voorbij te streven.⁴¹

Een ideologisch aspect

Ten slotte, hoe stond de Venetiaan zelf na de crisis van de Liga van Kamerijk tegenover zijn stad en de *Terraferma*? Creëerde de groeiende afhankelijkheid tussen Venetië en de *Terraferma* een 'proto-nationaal' gevoel?

Een periode van grote crisis stimuleert vaak de gevoelens van 'patriotisme'. Tijdens de Oorlog van Kamerijk was het niet anders.⁴² Venetië bleef volkomen intact, en dat verhoogde de gevoelens van trots. Volgens William Bouwsma werd Venetië als gevolg van het bezworen gevaar eindelijk een zelfbewuste Renaissance-staat, te vergelijken met het Florence van het begin van de veertiende eeuw. Net zoals in Florence de dreiging van Milanese overheersing de bloei van het burgerlijke humanisme inluidde, kwam in Venetië in de

zestiende eeuw de verheerlijking van de Venetiaanse Republiek op gang, onder andere in literaire politieke geschriften. De Venetiaanse mythe van de stabiliteit en de ideale vorm van zijn constitutie ontstond.⁴³ Het patriotisme gold echter alleen de stad. Venetianen beschouwden de bewoners van de *Terraferma* letterlijk als vreemden: zij waren de 'cittadini di Terraferma soggetti a noi' of zelfs 'subditi forenses'.⁴⁴

De kloof tussen stad en *Terraferma* toonde zich duidelijk toen de steden zich in 1509 *en masse* overgaven aan de arriverende Franse of Duitse troepen. Maar nadat de *Terraferma* definitief teruggewonnen was in 1517, had de Venetiaanse regering geen moeite meer zijn *domini* in bedwang te houden. Het gebrek aan loyaliteit van de onderworpen gebieden wordt gemakkelijk overdreven - bijvoorbeeld door Spruyt. Het lokale patriciaat moest zich wel schikken onder het patriciaat van Venetië, maar werd grotendeels in zijn privileges gehandhaafd. De rurale bevolking schaarde zich zelfs aan de kant van Venetië, omdat die van Venetië steun dacht te krijgen tegen de macht van de lokale adel. Deels hierdoor kwamen opstanden tegen het Venetiaanse gezag helemaal niet meer voor na 1529.⁴⁵

Er kunnen meer factoren aangedragen worden om de brave houding van de onderworpen steden te verklaren. Venetië bemoeide zich zo weinig met zaken van lokaal bestuur, dat weinig problemen in de onderlinge verhouding konden ontstaan. Bovendien werden de communes door Venetië beschermd tegen mogelijke opslokking door de buurlanden. Hoogstwaarschijnlijk verkozen de communes dan toch eerder Venetiaanse dominantie. In Venetië konden de communes immers nog dezelfde traditionele, stedelijke mentaliteit herkennen en een waan van republikeinse vrijheid behouden.⁴⁶ Kortom, geen 'protonationalisme', maar ook geen scherpe tegenstelling tussen stad en achterland.

Conclusie

Interne aanpassing en institutionele verandering zijn geen geleidelijke, lineaire processen. Ze gaan in schokken en versnellingen. Er kunnen dus in de geschiedenis punten aangewezen worden, die voor de toekomst van een institutie van groter belang zijn dan andere. Een dergelijke opvatting van evolutie is afkomstig uit de wereld van de biologie: het 'punctuated equilibrium model' van Stephen J. Gould. Door Hendrik Spruyt werd dit model toegepast op de Europese staatsvorming. Ik paste hem toe op de Venetiaanse staat en de Oorlog van de Liga van Kamerijk.

Ik heb geprobeerd aannemelijk te maken, dat deze oorlog - tijd van grote crisis en internationale chaos - een belangrijke, zelfs cruciale rol speelde in het voortbestaan van de Venetiaanse staat als onafhankelijke republiek. Op verschillende vlakken (militair, extern-politiek en economisch) bracht de oorlog een schokeffect teweeg dat aanzette tot zelfbeschouwing, heroriëntatie en verandering. De *Terraferma* als gebied van de toekomst bleek daarbij centraal te staan, ten nadele van het 'koloniale imperium', dat in de loop van de zestiende tot de achttiende eeuw steeds meer afbrokkelde. De Venetiaanse staat evolueerde dus op eigen kracht in de richting van een soevereine, territoriale staat, en hoewel hij in bepaalde opzichten ook duidelijk een 'regionale staat'⁴⁷ bleef, bijvoorbeeld in de dominantie van zijn achterland, kwam hij daarin verder dan Spruyt wil toegeven. Deze evolutie zorgde er met andere woorden voor dat Venetië kon standhouden in het Europese statensysteem van na 1500, totdat uiteindelijk Napoleon ook Venetië in zijn opmars verslond. Dat betekende overigens niet dat de stad zijn status wist te handhaven: de stad kwam in internationaal opzicht noodgedwongen op het tweede plan te staan.

Natuurlijk was de Oorlog van Kamerijk niet de enige factor in verandering en aanpassing. Evenveel aandacht moet besteed worden aan langere-termijninvloeden. Economische conjuncturen en de opkomst van het Osmaanse Rijk hebben de positie van Venetië in sterke mate beïnvloed. Aan deze factoren is echter in de literatuur al volop aandacht besteed.

Noten:

1. C. Tilly, *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990* (Cambridge, Mass. en Oxford 1990) 150.
2. B.S. Pullan, ed., *Crisis and change in the Venetian economy in the 16th and 17th centuries* (Londen 1968); F.C. Lane, *Venice, a maritime republic* (Baltimore 1973) 245-249.
3. Vrij vertaald naar-Giovanni Botero, *Relationi universali* (ed. Venetië 1640) 771, zoals in: W.J. Bouwsma, *Venice and the defense of republican liberty. Renaissance values in the age of the Counter Reformation* (Berkeley/Los Angeles 1968) 160-161.
4. Spruyt bekritiseert Tilly op terechte gronden, maar erkent ook de nauwe overeenkomst tussen beide theorieën: H. Spruyt, *The sovereign state and its competitors. An analysis of systems change* (Princeton 1994) 29-33.
5. N. Rubinstein, 'Italian reactions to Terraferma expansion in the fifteenth century' in: J.R. Hale, ed., *Renaissance Venice* (Londen 1973) 197; Bouwsma, *Venice*, 69 en 98.
6. De beschrijving van de oorlog is met name gebaseerd op: Lane, *Venice*, 241-249.
7. Rubinstein, 'Italian reactions to Terraferma expansion', 208-209.

8. De stad beheerste geestelijke benoemingen en bezittingen en verbood zelfs appel op de kerkelijke rechtbank in Rome: een soort 'nationale Venetiaanse Kerk' (Bouwsma) dus. Zie P. Prodi, 'The structure and organization of the church in Renaissance Venice: suggestions for research' in: Hale, ed., *Renaissance Venice*, 409-430; Bouwsma, *Venice*, 72-81.
9. Bouwsma, *Venice*, 100.
10. M.E. Mallett en J.R. Hale, *The military organization of a Renaissance state. Venice c. 1400 to 1617* (Cambridge 1984) 221-224.
11. F. Gilbert, 'Venice in the crisis of the League of Cambrai' in: Hale, ed., *Renaissance Venice*, 276.
12. Mallett en Hale, *The military organization*, 1; S.J. Woolf, 'Venice and the Terraferma: problems of the change from commercial to landed activities' in: Pullan, ed., *Crisis and change*, 190; Bouwsma, *Venice*, 95.
13. Mallett en Hale, *The military organization*, 5; Lane, *Venice*, 248-249; Tilly, *Coercion*, 65; M. Knapton, 'City wealth and state wealth in Northeast Italy, 14th-17th centuries' in: N. Bulst en J.-Ph. Genet, eds., *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne (XIIe-XVIIIe siècles). Actes du colloque de Bielefeld (29 novembre - 1er décembre 1985)* (Parijs 1988) 185-186.
14. Lane, *Venice*, 231-234 en 243; Spruyt, *The sovereign state*, 145 en 156-157; Tilly, *Coercion*, 29.
15. Mallett en Hale, *The military organization*, 1 en 485.
16. *Ibidem*, 200-204.
17. Lane, *Venice*, 242.
18. Mallett en Hale, *The military organization*, 212-217 en 491; Bouwsma, *Venice*, 107-109.
19. Het ambassadesysteem ontstond in het midden van de vijftiende eeuw in Italië, en Venetië deed als één van de eersten mee: Lane, *Venice*, 241-242; M. Gilmore, 'Myth and reality in Venetian political theory' in: Hale, ed., *Renaissance Venice*, 437.
20. Tilly, *Coercion*, 149.
21. Mallett en Hale, *The military organization*, 213.
22. In Venetië lag de soevereiniteit formeel bij de Grote Raad, de vergadering waarin alle patriciërs ouder dan 25 jaar zitting hadden: Bouwsma, *Venice*, 60-61.
23. Vergelijk bijvoorbeeld Bouwsma, *Venice*, 109-110: 'Charles V's revival of imperial claims to suzerainty over Italy was not extended to Venice, whose "original liberty" he appears to have acknowledged.' Ook: *Ibidem*, 54-56.
24. Bouwsma, *Venice*, 72 en 113-115; Prodi, 'The structure and organization of the church', 412-413 en 418.
25. Betreffende bladzijden: Spruyt, *The sovereign state*, 172-179.
26. *Ibidem*, 174.
27. Alleen patriciërs hadden het Venetiaanse burgerschap. Voor een uitleg over de constitutie: Lane, *Venice*, 95-111 en 251-270.
28. Bouwsma, *Venice*, 67-70, 107-111; Mallett en Hale, *The military organization*, 199-210.

29. Gilbert, 'Venice in the crisis of the League of Cambrai', 274-292; Lane, *Venice*, 271-273 en 256; Bouwsma, *Venice*, 111.
30. Pullan, ed., *Crisis and change*; R.T. Rapp, *Industry and economic decline in seventeenth century Venice* (Cambridge, Mass. en Londen 1976); Tilly, *Coercion*, 147-151.
31. Spruyt, *The sovereign state*, 153-154. Zie ook: A.K. Isaacs, 'States in Tuscany and Veneto from the thirteenth to the sixteenth centuries' in: P. Blicke, ed., *Resistance, representation and community* (Oxford 1997) 291-304.
32. J.-C. Hocquet, 'Venise, les villes et les campagnes de la Terre Ferme (XVe-XVIe siècles). Eléments d'une problématique' in: Bulst en Genet, eds., *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne*, 225.
33. Spruyt geeft in dit opzicht namelijk maar weinig steekhoudende argumenten (bijvoorbeeld het gebrek aan muntpolitiek en gestandaardiseerde maten en gewichten. Juist in de gecommercialiseerde stadstaten werd hieraan meer aandacht besteed!): Spruyt, *The sovereign state*, 174-175.
34. Woolf, 'Venice and the Terraferma', 190-191; Hocquet, 'Venise, les villes et les campagnes de la Terre Ferme'; Knapton, 'City wealth and state wealth in Northeast Italy', 190.
35. De aankoop van land nam vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw snel toe: Woolf, 'Venice and the Terraferma', 176-183.
36. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* (Parijs 1979) deel 3, 113; Rapp, *Industry and economic decline*; Woolf, 'Venice and the Terraferma', 190-191.
37. Lane, *Venice*, 237. Vergelijk Tilly, *Coercion*, 90: een kapitaal-intensieve manier van inkomstenverwerving.
38. F.C. Lane, *Profits from power. Readings in protecting rent and violence-controlling enterprises* (Albany/New York 1979) 72-81; Lane, *Venice*, 324-325.
39. Lane, *Profits from power*, 81.
40. Knapton, 'City wealth and state wealth in Northeast Italy', 189-190.
41. *Ibidem*, 192-194; D. Sella, 'Crisis and transformation in Venetian trade' in: Pullan, ed., *Crisis and change*, 101; D. Herlihy, 'The population of Verona in the first century of Venetian rule' in: Hale, ed., *Renaissance Venice*, 116.
42. Lane, *Venice*, 244-245.
43. Bouwsma, *Venice*, 53, 102-103 en 144-161. Schrijvers verheerlijkten met name de gemengde regeringsvorm: een combinatie van een regering door één (de doge), weinigen (de Senaat en de Raad van Tien) en velen (de Grote Raad).
44. Hocquet, 'Venise, les villes et les campagnes de la Terre Ferme', 221.
45. *Ibidem*, 223; Isaacs, 'States in Tuscany and Veneto from the thirteenth to the sixteenth centuries'.
46. G. Chittolini, 'Cities, "city-states," and regional states in North-Central Italy' in: C. Tilly en W.P. Blockmans, eds., *Cities and the rise of states in Europe, 1000-1800* (Boulder 1994) 36; Mallett en Hale, *The military organization*, 492-493.
47. Naar Chittolini, 'Cities, "city-states," and regional states'.